

LENGYEL ANDRÁS

A Hamsun-szindróma

IRODALMI SZÖVEGEK – POLITIKAI ÁLLÁSFOGLALÁSOK:
A HAMSUN-JELENSÉG

Gondolat Kiadó
Budapest, 2011
220 oldal, 2450 Ft

”

A magyar skandinavisztika 2009-ben, Knut Hamsun (1859–1952) születésének 150. évfordulójára konferenciát szervezett az írói életmű és az író politikai állásfoglalásának (meglehetősen bonyolult) viszonyáról. A témaválasztás súlyát az adta (s adja), hogy e kérdéskör nem pusztán egy jeles író egyik mellékes, „elhanyagolható” tevékenységét fogja át, hanem olyan íróról van szó, akit – sajnos, joggal – „a Nobel-díjas náci”-ként lehet emlegetni. Hamsun esetében ugyanis két körülmény együtt, egyszerre adott. Vitathatatlanul jelentős író volt, aki méltán kapta meg a Nobel-díjat (1920), s vitathatatlan az is, látványosan elkötelezte magát a náci Németország mellett. Cikkben szólította föl honfitársait, hogy ne harcoljanak a megszálló németek ellen, tagja volt a norvég nemzeti-szocialista pártnak (Nasjonal Samling), a párt jelvényét nyilvánosan is hordta (ezt fénykép is megörökíti), s a háború alatt több cikkben a nácik mellett érvelt. Személyesen is találkozott Hitlerrel és (többször) Goebbelszel, 1943-ban pedig Nobel-díjának érmét demonstratív módon Goebbelsnek ajándékozta, „mert – úgymond – nem ismer senki mást, aki Nobel szellemében Európáért és az emberiségért írásban és szóban többet tett volna, mint Goebbels”. S hogy mindebben nem hétköznapi oportunizmus vezérelte, hanem meggyőződés, mi sem mutatja jobban, minthogy 1945. május 7-én, amikor Németország háborús veresége már mindenki számára nyilvánvaló volt, s már Norvégia felszabadítása is zajlott, patetikus hangú nekrológot írt Hitlerről, méltatva a „legnagyobb rangú reformátor” érdemeit, miközben önmagát méltatlannak érezte Hitler nagyságához. Ezzel persze az új helyzetben Norvégia büszkeségéből Norvégia szégyene lett, magatartásának (jogos) elítélése azonban semmit nem old meg – nem magyarázza meg a „Hamsun-rejtélyt”. S ráadásul a dolgot nem lehet pusztán személyes kisiklásnak tekinteni, hiszen – bármily sajnálatos is – nem ő volt az egyetlen jelentős alkotó, akivel ilyesmi megesett. Az olasz Pirandello, a fran-

cia Céline, az amerikai Ezra Pound, a német Gottfried Benn például hasonló cipőben járt. S akkor még nem szóltunk olyan jelentős intellektuális teljesítmények megalkotóiról, mint például Martin Heidegger, aki (filozófusként), Paul de Man, aki (dekonstruktivistaként) vagy Hans Robert Jauss, aki (hermeneutaként) ma is nagy „névnek” számít. És a sor, sajnos, még folytatható lenne. Mindegyik esetben valami mély, föl nem oldott, meg nem magyarázott feszültség van az írói s intellektuális teljesítmény, illetve a védhetetlen politikai állásfoglalás közt. Így a kérdés, amelyre máig hiányzik a válasz, ám éppen ezért fölöttébb nyugtalanító, az: mindez hogyan volt lehetséges? Hogyan volt lehetséges, hogy a tehetség, az írói és/vagy intellektuális formátum, amely pedig mindegyik esetben kétségtelen, nem óvta meg ezeket az alkotókat egy mélyen embertelen politikai gyakorlat vonzásától? Sőt igazában a probléma súlyához mérten még e kérdésföltevés is elégtelen, hiszen ebben a kérdésben a modernitás lényegi szerkezeti és dinamikai sajátosságai csak elfedve, mint meg nem értett, föl nem tárt összefüggések húzódnak meg. Pedig, ha jobban belegondolunk, nem lehet kétséges, hogy e rejtélyes anomáliában nemcsak az egyes alkotók szerepe bizonyos, de maga a modernitás is, mint egész, mint meghatározó föltételrendszer és erőtér is valamiképpen ludas. Ha másként nem, akkor, mint deformáló és vonzó/taszító entitás, amelyből az egyes egyén – ha szeretné is – nem vonhatja ki magát. A „rejtély” kulcsa tehát nem pusztán az egyéni pszichológiában, az én „sötét oldalában” keresendő; a magyarázat minden valószínűség szerint legegyszerűbb formájában is kontextusfüggő. Mert az egyén minden ilyen esetben a kontextustól meghatározva, s magára a kontextusra reagál. Sajnos, tegyük mindjárt hozzá, rosszul.

Masát András, aki a Hamsun-konferenciát kezdeményezte, s aki most az előadások szövegét szerkesztőként kötetben is hozzáférhetővé teszi, nem erkölcsi, hanem textuális kiindulópontot keresett. Ahogy írja is: „Nem egyfajta »ethical criticism« felé való fordulás volt a kiindulópont, hanem szövegek – lehetséges – korrespondenciájának, kapcsolódásainak vizsgálata egyazon szerző esetében: szerző viszonya szövegeihez.” „Központi kérdésünk, az irodalmi szövegek és szerzőjük politikai állásfoglalása közötti összefüggés, kapcsolatrendszer” (8.). Ez a kiindulópont, magam is úgy vélem, helyes. A feladat csakis az álláspont mélyszerkezetének, textuális szövetének megragadása lehet, s ehhez a lehetőséget maguk a szövegek adják – a különféle szövegek ugyanis, egységes rendben, egybeolvasva, ha jól tesszük dolgunkat, meg kell, hogy mutassák a lehetséges átjárás pontokat, az összekapcsoló elemeket. Azt, ami az esztétikai szerveződésű fiktív szövegben is nemcsak benne van, de generálja vagy legalábbis lehetővé teszi a „való világban” megképződő, elvileg nagyon is másféle, gyakorlatias állásfoglalás logikáját, koherens megszerződését is. (Egy ilyen megközelítésű elemzés persze önmagában is, mondhatnánk automatikusan sok élő, „posztmodern” hiedelmet cáfol, de ez az elvégzendő munka szempontjából indifferens, nem lehet akadály. Nem árt szem előtt tartani: a relativista dogmatika is csak dogmatika.)

A konferenciát megszervező Masát András munkahipotézisei persze óvatosak voltak. Elindítani, s nem lezárni akart egy közös értelmező munkát. A probléma jellegéből adódóan egyik-másik kérdésfeltevése így is uralkodó előföltevésekkel kerül szembe. Egyik, megvitatásra föltett kérdése például ez volt: „Lehetséges-e, hogy az irodalmi szövegek struktúrái nemcsak a szerzői képet alakítják, hanem az irodalmon túli szerzői identitást is, tehát hogy nemcsak a mindenkori szerző (a szöveg egyes elbeszélőin keresztül érvényesülő) személyisége határozza meg a szövegeket, hanem fordítva is működik egy mechanizmus: a saját szövegek bizonyos mértékig szerepjátszásra kényszeríthetik-e a szerzőt az irodalmon túl (is)?”

(8.) Ez a kérdés, nem kétséges, legalábbis hipotetikusan, leszámol az „ártatlan” irodalmi szöveg vélelmezésével, s benne gyakorlati hatás lehetőségeit sejtí meg. Azaz, ha óvatosan is, megkérdőjeleződik a „minden elmegy” elve. Masát problémafölvető kérdései, úgy látszik, megmozgatták a „szakmát”, mert összejött a konferencia, s ha nem is könnyen, de megjelent a konferencia-kötet is. A cikkek formált előadások persze nagyon is tükrözik az egyes szerzők egyéni, egymástól is különböző megközelítéseit, s ez mindenképpen föllazítja a kiinduló előföltevéseket. Egészében mégis érdekes és tanulságos értelmezési kísérletek gyűjteménye lett ez a kötet, bár egységes és „végleges”, mindent helyére tevő magyarázat végül is nem született. Az eredmények inkább a részletekben vannak, nem az (egymástól is különböző) általánosításokban.

A kötet lényegében két részből áll. Az egyik nagy tömb írásai *A Hamsun-jelenséget* járják körül, a másik tömb szövegei pedig *Európai kitekintést* adnak. Az előbbibe öt tanulmány tartozik (Atle Kittang, Masát András, Mitnyán Lajos, Teplán Ágnes és Domsa Zsófia különböző Hamsun-szövegeket értelmez), az utóbbiba pedig hat írás sorolódott. A második tömb tanulmányai voltaképpen esettanulmányok. Péter Ágnes W. B. Yeats és Szabó Lőrinc, Lukácsi Margit Pirandello, Karafiáth Judit Céline, Hetényi Zsuzsa Szolzsenyicin, Kiss Szemán Róbert pedig a cseh és szlovák neokatolikus irodalom példáján mutatja be az alapprobléma egy-egy változatát. Az esettanulmányok élén, mintegy elméleti bevezetesként, Orosz Magdolna narratológiai szempontú áttekintése (*A szerző neve: romantikus szerzői és elbeszélői játékok a fikcióban a fikcióval*) áll. Ez a tematikai sokrétűség egyrészt előny, gazdagság, másrészt a meg nem oldottság állapotának tükrö. Vannak olyan megközelítések, amelyek máris, jól érzékelhetően közelebb visznek a tisztánlátáshoz, s vannak, amelyek – minden erényük ellenére – egyelőre inkább csak a probléma súlyát érzékeltetik. Ez utóbbiak sem fölöslegesek azonban. Túl nagy a tét ahhoz, hogy gyors és könnyű megoldásban reménykedhettünk, s az a leírás, ami ma kitérőnek, a főproblémától való eltávolodásnak látszik, lehet, hogy később, egy másik megközelítésben nagyon is fontos szerepet kap majd. A lényeg, hogy mindegyik tanulmány (megszerkesztett előadás) ugyanannak a nagy problémakörnek valamely részletét vagy aspektusát írja le és értelmezi.

A kötet két legfontosabb írása minden bizonnyal az első két tanulmány – bár más-más szempontból. A norvég professzor, Atle Kittang, aki egyébként egy fontos Hamsun-monográfia (1984) szerzője is, *Knut Hamsun hattýudalát*, utolsó, már „bűnbe esése” utáni nagy művét elemzi nagy történeti és elméleti tájékozottsággal, az életmű aprólékos ismeretében. Nincsenek purifikátori ambíciói, megértésre, pontosságra törekszik. Jól érzékelhető, nem szívesen mondana le Hamsunról, az írói életmű értékeiről. Ez természetesen érthető is, a szerkesztő fölvette problémákat azonban írása kevésbé segíti megérteni. Inkább „csak” a Hamsun-próza általános értelmezésébe kalauzolja el olvasóit. A másik tanulmány (*Szerepek és szövegek: az Éhségtől a Benőtt ösvényekenig*) magának a szerkesztőnek, Masát Andrásnak az írása. Értelemszerű, hogy a kiindulást jelentő kérdésvetések körében leginkább ő marad meg, mondandóját célirányosan azok szerint alakítja. Purifikátori szenvedély őt sem mozgatja, megbélyegezni nem akar, de narratológiai fejtegetéseit az alapprobléma megértésének rendeli alá. Nem tesz erőszakot a szövegeken, nem igazítja előföltevéseihez, de a hamsuni szöveg szerveződésének sajátosságaiban fölisméri azokat a jellegzetességeket, amelyek – potenciálisan – megteremtik a politikai állásfoglalás feltételeit. Összefoglaló megállapításai, úgy hiszem, alapvető fontosságúak: „az elbeszélői stratégia rendkívül összetett, közvetett jelenté-

sekre épülő struktúrája, mely – [...] éppen a modernséget, az újat és innovatívát jelentette – egyben olyan ideológiai-etikai relativizmust is jelent, mely a naturmisztikával, az arisztokratizmussal, az individuális értékek előtérbe helyezésével, az egyéniségkultusszal, a civilizációellenességgel párosulva a korai nemzetiszocialista pozíciókhoz közel áll. Ezekben a szövegekben a ráció, az intellektuális reflexió végig – mint láttuk, programszerűen – hiányzik, hiszen az ösztönök, az érzelmek, a spontán, reflektálatlan pszichológiai folyamatok határozzák meg, illetve irányítják a cselekmények egyes állomásait, hol patetikus, hol ironikus, hol mámoros-extatikus, hol nevetséges reflexióként.” (62.) Majd, egy más összefüggést állítva előtérbe: „A szereplők blöffölési kényszere, a pillanatnyi szerepek felvétele (majd levetése), líraiságukban is mindig csak *efemer, helyi értékeket* teremtenek. Mindezek, így a relativizáló elbeszélői stratégia, illetve a tudatosan csak közvetetten érvényesülő szemantikai rétegek olyan szerzői képre engednek következtetni, amelyből hiányzik egy állandó(sult) etikai-intellektuális koordináta-rendszer, melyben a felelősségvállalás, a szociális érzékenység helyet kaphatott volna. Így Hamsun irodalmi szövegei kapcsolódási felületeket nyújtanak a nemzetiszocialista ideológiának, de az irodalmi szövegekben ennek valójában csak nagyon kevés nyomát látjuk.” (62–63.) Sajnos Masát András itt megáll, megelégszik azzal, hogy az irodalmi szövegekben megtalálta a politikai állásfoglalás lehetőségeit, s nem keresi meg az okait a relativizáló elbeszélői stratégiának, nem érzékeli annak szélesebb körű, szociokulturális meghatározottságait. (Ebből a szempontból, úgy vélem, fölértékelődik Atle Kittang megfigyelése Hamsunnak a *Benőtt ösvényeken* személyiség-történeti szerepéről. Azt mondhatnánk, az író számára, ellentmondásai között navigálva, önmaga mentális stabilitását megőrizni vagy újratemetni próbálva, szubjektíve csak ez a relativizáló elbeszélői stratégia kínálkozott. A szembenézés elodázását, önbecsülése föladata nélkül, másképpen nem tudta volna realizálni. Vagyis menekült a viszonylagosításba. Kár, hogy a norvég professzor e fontos fölismerése egyelőre csak speciális körülmények közt érvényes, s a korábbi, hasonló írói stratégiát közvetlenül nem magyarázza.)

A harmadik, az alapprobléma szempontjából különösen érdekes, de saját szerepével nem teljesen tisztában lévő tanulmány a Mitnyán Lajosé, aki – jó érzéssel és komoly speciális tájékozottsággal – egy Hamsun-regény, *Az élet megy tovább* speciális „olvasatát” adja (*Az élet transzparenciája, avagy Heidegger Hamsunt olvas*). Ötlete, úgy vélem, roppant termékenyítő, hiszen – filológiai megalapozottan – a Hamsunt olvasó és magyarázó Heidegger nézőpontját viszi bele a diskurzusba. A két életmű összekapcsolhatósága lényeges és nagy magyarázó értékű fölismerés, sok mindent megvilágít. Érdekes módon azonban Mitnyán nem veszi észre (vagy nem „meri” észrevenni), hogy Heidegger nem „csak” egy kimagasló fontosságú filozófus, hanem – sajna – maga is „érintett”. A két életmű közötti érintkezésnek tehát speciális jelentősége is van. Azaz, Heidegger olvasata nemcsak „magyarázat”, de maga is magyarázatra szorul. Az a probléma, ami Hamsun esetében fölmerül, egy másik síkon, más „nyelven” Heidegger esetében is fölmerül, s elemzésre vár. Mindenesetre a „Hamsun-rejtélyt” ezek után még komolyabban kell vennünk.

A textualitás középpontba állítása jó döntés volt, de – éppen az eredmények ismeretében mondhatjuk – önmagában nem elegendő a probléma fölfejtéséhez. Az irodalom létmódja heteronóm. Önelvűsége, intertextuális szerveződése mellett külső meghatározottsága is van. Ezt a külső meghatározottságot tudománytechnikai megfontolásokból lehet az irodalomtudománytól külön kezelni, más tudomány (például a történeti szociológia, antropológia, vagy

– horribile dictu – a gazdaságtudomány) illetékessége alá sorolni, figyelmen kívül hagyni azonban nem tanácsos. A gond persze e kettős meghatározottság következtében nagy. A modernitás dinamikája (amelyet egy bizonyos összefüggésben célszerűbb elsődleges névén, kapitalizmusként megnevezni) meglehetősen bonyolult fejlemény, s lényege nem hermeneutikai jellegű – csak elvontan, magas fokú absztrakcióval ragadható meg, illetve írható le. Ám éppen az ilyen esetek, mint a Hamsuné is, jelzik, a valóság összefüggései kényelmi szempontok szerint nem függeszthetők föl, nem eliminálhatók – nem redukálható minden rutinszerűen működtethető szövegolvasásra. A tőkeviszony általánossá válása ugyanis ember s ember viszonyát nemcsak megváltoztatja, egy speciális gazdasági racionalitás uralma alá helyezve azt, de sajátos, mondjuk így, piac-specifikus habitus kialakulását is eredményezi. Az ember antropológiai státusa változik meg. Ez, a korábbi gyakorlathoz képest nagy, és korántsem egyértelműen pozitív változás, hiszen a cselekvésszabályozó érzelmi háztartás komoly veszteségeit és torzulásait vonja maga után. Olyasmí válik (széles körben) „természetessé”, kényyszerűen elfogadottá, ami – legalább is a korábbi nézőpontból – egyáltalán nem volt az. Ez az átalakulás pedig sokféle reakciót vált ki – mind a mai napig.

E nagy változás valamiképpen az irodalmi szövegekben megjelenő emberi viszonyulásokat is alakítja – „józan előtt ez nem vitás”. De kérdés, mi válik mindebből irodalmilag is relevánssá? Ez csak a reakciók típusos ismétlődésének megfigyelésével válaszolható meg. Az, ami nem egy, nem két, nem három, hanem jóval több írónál, mint az irodalmi hagyomány föl ismerhető korrekciója jelenik meg, már, úgy vélem, olyan jelzés, amely árulkodó (s mindenképpen releváns) fejleményre vall. Magam éppen ezért úgy gondolom, emiatt (s nem pusztán valamiféle elvi „kitekintés” értelmében) fontos, hogy a konferenciakötet egyik nagy tömbje analóg eseteket mutat be és értelmez.

A második rész írásainak egymástól is különböző megközelítésmódja, érvelési stratégiája persze megnehezíti az összevetést, a típusos jegyek fölismérését, de nem teszi lehetetlenné. S a variációk számba vétele, bár egyáltalán nem terjed ki minden ide tartozó esetre, legalább két szempontból így is jelentős. Egyrészt nyilvánvalóvá teszi azt, amit persze eddig is lehetett volna tudni: nem egyedi eset volt a Hamsuné. Eltévelyedésében megvan a típusos reakció jó néhány vonása. Másrészt a Pirandellótól Szolzsenyicinig terjedő kör sajátosságai kétségtelenné teszik, nem pusztán egyetlen etnikai vagy „nemzeti” csoportra jellemző ez a „kisiklás”, itt általánosabb jelenségről van szó. Ugyanakkor az is érzékelhetővé válik, hogy ez a fejlemény valamiképpen összefüggésben van a modernizáció vesztes csoportjainak létérzékelésével – sajátos veszteség-feldolgozó eljárásra kell tehát gyanakodnunk.

A veszteségélmény közvetett, áttételes, ha tetszik, irodalmi megoldásokká transzformált kifejeződései természetesen nem egy szűk értelemben vett „szociológiai” kérdést implicálnak. Az egyén nem a saját helyzetét, közvetlenül, „egyenesben” képezi le, hanem azt, amit általánosnak vél, s ami valamiképpen hozzá is „begyűrűzik”. A reakció tehát egyszerre „közösségi” s egyéni; a habitusszerveződés klasszikus szabályai szerint. Az író tehát „csak” megerősített, visszaigazolt „közös” tapasztalatot tesz a sajátjává, ám ezt speciális és számára fontos területen teszi. S ez az azonosulás a dolog természeté szerint közösségi, azaz intertextuális, szövegeken keresztül alakuló. A szövegek bonyolult összjátéka alakítja ki, s az írói teljesítmény lényege „csak” a közös (még nem irodalmi) tapasztalat lehető legpontosabb, elbeszélhető formában való kifejezése. Ebből a szempontból számomra különösen Lukácsi Margit Pirandello-tanulmánya tanulságos. Pirandello megnyilatkozásainak (nyilvános gesztusainak és

magánhasználatra szánt szövegeinek) egybeolvasása nagyon szépen megmutatja a „közös” tapasztalat és a magánambíció egységes értelmezéssé való összeszerveződését. Megmutatja az írói és a nagypolitikai megnyilatkozások el nem hanyagolható különbségeit, sőt részleges diszkrpanciáit is, de összetartozásukat is. S szimptomatikus gesztus, hogy maga Pirandello egyenesen úgy látta, hogy az ő filozófiája akkor is az lenne, ami, ha ő maga az egyedüli fasiszta lenne. (Ezzel, vélhetően, pozíciója mélyebb, direkt politikától független meghatározottságára is utal.) S mivel a közös tapasztalat írói kifejezése nemcsak az egyedi-esetleget tartalmazza, az áttételes, fiktív formában elbeszélte tapasztalat pedig nélkülözi a direkt, nyers politikai applikációkat, olyanok is saját élményüket fedezik föl műveiben, akik a politikai gesztusokat már nem osztják. Ez, úgy hiszem, kulcsot ad ahhoz a rejtélyhez, hogy miként lehetséges a jelentős irodalmi teljesítmény és a védhetetlen politika gesztusok szimbiózisa.

Szolzenyicin esete, látszólag, teljességgel más, már náciizmus utáni történet. De a mélyszerkezet a jelek szerint ez esetben is nagyon rokon a többiével. A közösségi és az egyéni tapasztalat összekapcsolódása, majd egy másik összefüggésben, szétválása nála is tetten érhető. S ha lehetséges, az ő példája a többinél is élesebben mutatja meg, hogy bizonyos közös tapasztalat irodalmi kifejezése többféle, valamiképpen összetartozó, de nem föltétlenül egybeeső politikai applikáció bázisa is lehet. A sztálinizmus (vagy még tágabban: a bolsevizmus) opponálása és irodalmi megjelenítése, a kiindulópont eltérése szerint, politikailag többféleképpen konkretizálható. Szolzenyicin premodern szlavofilizmusa azonban szerkezetileg kevésbé komplex, mint, mondjuk, Hamsun vagy Pirandello (egyébként egymástól is különböző) pozíciója. (Ez alighanem összefügg írói kvalitásaik különbségeivel is.)

A szerény terjedelmű, alkalmi konferenciakötet természetesen nem fedheti le a témakör egészét, még Hamsunra szűkítve sem. Maga a csapat is, amely összehozta, meglehetősen heterogén társulás, az előadók ilyen összetételű összeállása és együttműködése magán viseli az alkalmi társulások minden jegyét. A témakör azonban túlzottan fontos (s túlzottan nehéz) ahhoz, hogy ne kelljen megbecsülni a legkisebb előrelépést is. S ez a kötet, java írásai révén, nem is kis lépés előre. Jelentősége túlmutat egy mégoly jelentős író szokványos értelmezésén. Hamsun kapcsán, rá koncentrálva, de nem maradva meg pusztán az ő esetének körében, a modernitás egyik súlyos anomáliájának megértéséhez visz közelebb. Épp ezért nagy kár, hogy e kötetet a kritika szinte észre sem vette, pedig nemcsak Hamsun-specialisták okulhatnak belőle.